

کاربرد اخلاق اسلامی در مشاوره زناشویی

محمد رضا سالاری فر*

سید جلال یونسی**

محمد حسین شریفی نیا***

چکیده

این تحقیق به بررسی جایگاه آموزه‌های اخلاق اسلامی در مشاوره زناشویی می‌پردازد. تمایز اخلاق از سایر آموزه‌های اسلامی، ساختار توصیه‌های اخلاقی و روش استفاده از آن‌ها در مشاوره در این تحقیق بیان می‌شود. برداشت توصیه‌ها از متون اسلامی با روش اجتهاد دانش اسلامی است که براساس تحلیل محتوای متون اسلامی صورت می‌گیرد. براساس نتایج این تحقیق، توصیه‌های اخلاق اسلامی در سه محور روابط کلامی با همسر (صداقت، احترام، سپاسگزاری، ملامت، پرهیز از موانع گفتگوی مؤثر و شنونده خوب بودن)، صفات غیر کلامی مرتبط با همسر (حُسن خلق، مدارا، بخشش، توافق، تفاهم، سعه صدر مالی و امانت‌داری) و صفات متمرکز بر خود (عدالت، صبر، مراقبت و حسابرسی از خویش، تمرکز بر اصلاح خود و اهتمام به خویشتن) قرار می‌گیرد.

*- عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. قم: پردیسان، بلوار دانشگاه. msalarifar@rihu.ac.ir

akhlagh@dte.ir

** - عضو هیئت علمی دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی

akhlagh@dte.ir

*** - عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

روش استفاده از اخلاق اسلامی در مشاوره نیز در ضمن پرسش های سقراطی، آموزش کوتاه در جلسات، ارائه الگوی عملی اخلاق از سوی مشاور و دادن تکالیف برای بیرون جلسه بیان شده است.

واژه های کلیدی

اخلاق اسلامی، مشاوره زناشویی، روابط کلامی، صفات متمرکز بر خود و صفات ارتباطی.

مقدمه

دین اسلام انسان ها را به ازدواج توصیه کرده و آن را زمینه ای برای رشد اقتصادی زن و مرد^۱ (نور/ ۳۲)، مایه آرامش آن دو، زمینه دوستی عمیق و حمایت آن دو از هم می داند^۲ (روم/ ۲۱). پیامبر اسلام ﷺ ازدواج را روش زندگی مورد نظر خود و ترک آن را مایه جدا شدن فرد از پیامبر ﷺ اعلام می کند^۳ (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۱۰۰: ۲۲۰). در دین اسلام ازدواج و خانواده محبوب ترین و عزیزترین نهاد بشری محسوب گردیده است^۴ (همان: ۲۲۲). آموزه های بسیاری در قرآن و کلمات اولیای دین اسلام بر آثار فردی و اجتماعی ازدواج تأکید دارد که اغلب آنها همسو با تحقیقات روان شناختی و اجتماعی کنونی درباره کارکردهای ازدواج است.

بی تردید، نیل به آثار فردی و اجتماعی ازدواج در پرتو موفقیت،

۱- (وَ أَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَ الصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَ إِمَانِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ).

۲- (وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ).

۳- قَالَ ۹: «الْكَاحُ سُنتِي فَمَنْ رَغِبَ عَن سُنتِي فَلَيْسَ مِنِّي».

۴- وَقَالَ ۷: «مَا بِنِي فِي الْإِسْلَامِ بِنَاءٌ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَ أَعَزُّ مِنَ التَّرْوِيجِ».

سلامت و استمرار این پیوند است. با وجود این، اکنون حفظ و استمرار ازدواج برای بسیاری از زوجها در فرهنگ‌ها و جوامع مختلف دشوار شده است (پورمحسنی، ۱۳۸۸). آمار طلاق که معتبرترین شاخص برای آشفستگی زناشویی است (هالفورد،^۱ ۱۳۸۴: ۱۷)، نشانگر دشواری زوجین در نیل به رضایت زناشویی است. بررسی‌ها نشان می‌دهد بسیاری از زوج‌های ایرانی ارتباطات ضعیفی با هم دارند و بیشترین شکایات زوج‌ها مربوط به مشکلات ارتباطی است (هنریان و یونسی، ۱۳۹۰). آمار طلاق در ایران رشد فزاینده‌ای داشته است و از ۹/۴ درصد در سال ۱۳۸۰ به ۱۶/۳ درصد در سال ۱۳۹۰ رسیده است (سایت سازمان ثبت احوال کشور، ۱۳۹۱). این، جدا از ازدواج‌های ناموفقی است که زن و مرد به دلایل گوناگون طلاق نمی‌گیرند.

طی قرون متمادی والدین زوجها، بزرگان فامیل و محله و روحانیون به حل و فصل اختلافات زناشویی می‌پرداختند. با تحول علم روان‌شناسی و ارائه نظریه‌های روان‌درمانی، در دهه ۴۰ میلادی، مشاوره‌های ازدواج و خانواده در آمریکا پدید آمد (گلادینگ، ۱۳۸۶). در دهه‌های بعد، نظریه‌های جالب‌توجهی در حل مشکلات زوج‌ها ارائه شد (گلدنبرگ، ۱۳۸۲ و هاروی، ۱۳۸۸). در این بین، یکی از شیوه‌های مهم اصلاح مشکلات زناشویی، استفاده از توصیه‌های اخلاقی است. هدف علم اخلاق شکوفاسازی ارزش‌ها و فضائل اخلاقی در انسان‌ها و پاک‌سازی آنان از رفتارهای مخالف کرامت انسانی و ردیلت‌هاست.

از آنجا که بخش عمده زندگی انسان در رابطه با اعضای خانواده خصوصاً همسر می‌گذرد، اندیشمندان به اصلاح اخلاق در خانواده اهتمام زیادی ورزیدند. هم‌چنین کامل ساختن اخلاق در مناسبات انسانی

1-Halford.W.K.

از رسالت‌های مهم ادیان الهی از جمله اسلام است. در آموزه‌های اسلامی پس از نگاه فقهی به خانواده و روابط زوجین، مهم‌ترین توصیه‌ها به مناسبات اخلاقی باز می‌گردد. علم اخلاق صفات خوب و بد انسان و رفتارهای متناسب با آنها را معرفی می‌کند و راه‌های کسب صفات خوب و انجام رفتارهای پسندیده و دوری از صفات بد و رفتارهای ناپسند را نشان می‌دهد (نراقی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۲۶ و طوسی، ۱۳۶۰: ۴۸). پیامبر اسلام هدف بعثت خویش را کامل کردن فضیلت‌ها و مکارم اخلاق اعلام نمود (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۱۶: ۲۱۰).^۱ قرآن ایشان را دارای ملائمت^۲ (آل عمران / ۱۵۹) و خُلق عظیم اعلام نمود^۳ (قلم / ۴). اخلاق نیکو از شاخصه‌های مهم دینداری و ایمان است (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۷۱: ۳۸۷). اخلاق نیکو در نگاه اسلامی از مهم‌ترین ملاک‌های همسر مناسب است و در روابط اعضای خانواده نیز بسیار مهم است و موجب دستیابی فرد به مرتبه بالاتر ایمانی می‌گردد (همان، ج ۶۹: ۳۸۵). بهترین مردم کسی است که با همسرش رفتار مناسب‌تری دارد (همان، ج ۷۱: ۳۹۲). به همین جهت، علمای اخلاق بخش مهمی از توصیه‌های خود را به مناسبات اعضای خانواده اختصاص می‌دهند (غزالی، ۱۳۶۸، ج ۱: ۱۳۰).

این تحقیق به بررسی کاربرد اخلاق اسلامی در مشاوره زناشویی می‌پردازد. مفهوم اخلاق در خانواده و مرز آن با ابعاد دیگر زندگی خانوادگی مانند حقوق، لزوم استفاده از اخلاق در مشاوره زناشویی، ساختار این مفاهیم و روش انجام آن‌ها از مسائلی است که این تحقیق به آن پاسخ می‌دهد.

۱- «انما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق».

۲- «فَمَا رَحْمَةٌ مِنْ اللَّهِ لَئِنَّ لَهُمْ».

۳- «إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ».

مفهوم اخلاق در خانواده

اخلاق در خانواده عبارت از مجموعه‌ای مشخص از ارزش‌ها و معیارها دربارهٔ «درست» یا «نادرست» و «خوب» و «بد» در روابط خانوادگی است. از مجموعه دیدگاه‌های صاحب‌نظران اسلامی می‌توان توصیه‌ها و مداخلات اخلاقی در روابط زوجین را برداشت کرد. البته بسیاری توصیه‌ها به امور فقهی، اعتقادی و حقوقی بازمی‌گردد. نگاه صاحب‌نظران اسلامی به اخلاق، گاه بسیار گسترده است و آن را به رابطهٔ انسان با خدا، خویشتن، انسان‌های دیگر و طبیعت گسترش می‌دهند (اعرافی، ۱۳۷۶ و غزالی، ۱۳۶۸). برای مرزبندی دقیق‌تر می‌توان مسائل اعتقادی و حقوقی را در چارچوب اخلاق قرار نداد و فقط مناسبات ارتباطی انسان خصوصاً رابطه با همسر را در این بحث مورد توجه قرار داد. با وجود این، وجه تمایز مداخلات اخلاقی در خانواده از مداخلات دیگر را می‌توان مربوط بودن آنها به رفتارهای غیرالزامی و مکارم و فضائل انسانی دانست که به چارچوب قوانین محدود نمی‌شود. البته مرز اخلاق و امور اعتقادی و فقهی در خانواده در اکثر آثار مؤلفان اسلامی روشن نیست. با اعتراف به نقش مهم اعتقاداتی مانند خداباوری، نبوت و معاد در استحکام خانواده (سالاری‌فر، ۱۳۸۵)، می‌توان مداخله‌های اخلاقی را به طور متمایزی به کار برد. بی‌تردید، فقه و حقوق به منزلهٔ اسکلت مناسب خانوادگی از جمله روابط زناشویی است و بدون آن نمی‌توان خانواده را به سمت و سوی درستی هدایت کرد. استفاده از این امور برای تحکیم سازمان خانواده ضروری است. هرچند اکتفا به قوانین خشک حقوقی در رابطهٔ همه‌جانبه و عمیق زناشویی، خانواده را به سردی و بی‌انگیزگی می‌کشاند. برخی معتقدند که خانواده، کانون گرم مهر و عشق‌ورزی است و پای قوانین و مقررات بدان کوتاه؛ زیرا هیچ قانون‌گذاری نمی‌تواند برای عشق و محبت

ورزیدن ضمانت اجرا بگذارد و ممتنع را به عشق ورزی وادارد. از این روست که اصل دهم قانون اساسی به سهم عوامل اخلاقی در خانواده توجه کرده است و برنامه ریزان را به ساده کردن تشکیل خانواده سفارش می کند (پوراسماعیلی و مظفری، ۱۳۹۰).

تمایز اخلاق از اعتقادات و عبادات که امروزه با عنوان معنویت از آن یاد می شود به معنای دینی نبودن آن نیست، به علاوه جنبه های مشترکی نیز بین آن ها دیده می شود. روشن است که بخش مهمی از آموزه های ادیان مسائل اخلاقی است، ولی برخی نگاه ها معنویت را جدا از اخلاق می دانند. کوئینگ در تقسیم بندی نیازهای معنوی، رفتارهای اخلاقی مانند بخشش، سپاس گزاری و روابط محبت آمیز را اموری معنوی تلقی می کند (کوئینگ، ۱۹۹۸). دوهرتی اخلاق را متمایز از معنویت در نظر می گیرد، هر چند در جنبه هایی مشترک باشند. او در طرحی امور معنوی، اخلاقی و بالینی را به صورت سه دایره متقاطع در نظر می گیرد:

- ۱- امور معنوی صرف که عبارتند از: دستورات خداوند، توصیه های متون مقدس، رسالت، ایمان، نماز، معجزه، وقف و امثال آن.
- ۲- امور اخلاقی صرف که عبارتند از: درست و نادرست، بایدها، وظایف، انصاف، عدالت و امثال آن.
- ۳- امور بالینی صرف که عبارتند از: شخصیت، بیماری روانی، بدکار کردی خانواده، عزت نفس، تفاوت های فردی و مرزها.
- ۴- امور بالینی معنوی که عبارتند از: عشق، تنهایی، امید، اعتماد، رنج، خویشاوندی و مانند آن.
- ۵- امور بالینی اخلاقی که عبارتند از: تعهد، مسئولیت، رفتار آسیب زاء، خشونت، صداقت، فریبکاری و تقلب.
- ۶- امور معنوی اخلاقی که عبارتند از: دستورات اخلاقی، قواعد طلایی، گناه و بدی.

۷- امور اخلاقی بالینی معنوی که عبارتند از: ارزش‌ها، رشد و کمال، بخشش، معنا، احساس گناه و بهبود و شفا (دوهرتی، به نقل از: والش، ۲۰۰۹). شکل ۱ این روابط را نشان می‌دهد. موضوع این تحقیق به محورهای ۲، ۵ و ۷ مربوط می‌شود.

در آموزه‌های اسلامی توصیه‌های درباره روابط همسران در خانه وجود دارد که گاه با امور اخلاقی مشترک است. به این ترتیب می‌توان طرحی نیز برای رابطه اخلاق با اعتقادات، عبادات، حقوق و فقه ارائه داد تا محدوده استفاده از این توصیه‌ها در مشاوره با خانواده روشن شود.

شکل ۱: رابطه اخلاق، معنویت و امور بالینی (والش، ۲۰۰۹)

ساختار مفاهیم اخلاقی در خانواده

در یک تقسیم‌بندی، مسائل اخلاقی در خانواده ضمن اصول زیر ارائه شده است: مودت و رحمت، رفیق و ملایمت، مدارا و سازگاری، حقوق‌مداری، نیک رفتاری، تکریم، تفاهم و توافق، بخشش و گذشت، شکیبایی، صراحت و صداقت، نفی خشونت و همکاری در خانه (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸). در متون اخلاق اسلامی معمولاً آموزه‌های اخلاقی در سه نوع رابطه: با خویشان، انسان‌های دیگر و خداوند قرار می‌گیرد. اگر تأثیر رابطه با خدا در امور زناشویی را ضمن اعتقادات بررسی کنیم و در رابطه با دیگران، محور را رابطه با همسر قرار دهیم، می‌توان توصیه‌های اخلاقی را در دو دسته کلی: امور متمرکز بر رابطه با خویشان و امور متمرکز بر رابطه با همسر تقسیم کرد. روابط با همسر به دو صورت روابط کلامی و غیر کلامی است. به این ترتیب، می‌توان توصیه‌های اخلاق اسلامی را در سه بخش صفات متمرکز بر خویش، صفات متمرکز بر رابطه با همسر و روابط کلامی با همسر قرار داد. همه این توصیه‌ها، اصلاح مناسبات زوجین را هدف قرار می‌دهد، ولی تأکید و تمرکز هر یک بر خویشان، همسر یا روابط کلامی است. در این تحقیق به این سه نوع توصیه‌ها و نحوه استفاده از آن در مشاوره زناشویی می‌پردازیم.

روابط کلامی زوجین

در مشکلات ارتباطی زوجها، ضعف مهارت‌های کلامی، بیش از هر امر دیگری به چشم می‌خورد. بهترین ابزار ارتباطی انسان‌ها از جمله همسران، گفتگو است و اگر در روابط کلامی زوجین اخلاق حاکم باشد، بسیاری مسائل به راحتی حل می‌شود. در این بخش توصیه‌های متون اسلامی در زمینه محتوا و شیوه روابط بررسی می‌شود.

اصول اخلاقی گفتگو

ویژگی‌های اخلاقی لازم در گفتار را می‌توان در موارد زیر بیان کرد:

صداقت و راستگویی از صفات مهم اخلاقی و از شاخص‌های اصلی ایمان و دینداری است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ص ۱۰۴). صداقت زمینه‌ساز اعتماد در روابط اجتماعی از جمله زندگی زناشویی است. عدم صداقت زن یا مرد فضای خانواده را به بی‌اعتمادی و بدبینی می‌کشاند و زمینه اختلاف را برمی‌انگیزد. راست‌گویی زن و شوهر زمینه اعتماد متقابل، رابطه دوستی و عزت نفس هر دو را فراهم می‌کند^۱ (آمدی، ۱۳۶۶، ج ۲۹: ۸۱۲). پیامبر ﷺ توصیه می‌کند که به خانواده خود دروغ نگوید^۲ (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۶۹: ۲۵۴). همسران باید سعی کنند به شوخی هم دروغ نگویند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۳۴۰)؛ زیرا با دروغ و تردیدافکنی، پایه‌های اعتماد در خانواده فرو می‌ریزد و زمینه همدلی و توافق از بین می‌رود. زیبایی زندگی زناشویی به گفتار درست براساس حق و کمال آن به نیک‌رفتاری همراه راست‌گویی است (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۳: ۳۴۴). از فرد مؤمن دروغ‌گویی و خیانت انتظار نمی‌رود (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۸). پیامبر اسلام، هرگاه فردی از اطرافیان دروغ می‌گفت تا از عملش توبه نمی‌کرد به او اعتنایی نمی‌نمود (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۷: ۱۳۷).

احترام و تکریم دیگران رفتار اخلاقی مهمی است که بیشتر در زمینه‌های کلامی بروز دارد. احترام زوجین نسبت به هم رکن روابط مؤثر آنان است. متون اسلامی به مردان توصیه می‌کند که به همسر خود احترام بگذارند^۳ (حرعاملی، ۱۴۱۲، ج ۵: ۶۱). بی‌احترامی به زن نشانه

۱- «يَكْتَسِبُ الصَّادِقُ بِصَدَقِهِ ثَلَاثًا حَسَنَ الثَّقَةِ وَ الْمَحَبَّةَ لَهُ وَ الْمَهَابَةَ مِنْهُ».

۲- «قَالَ رَجُلٌ لِلنَّبِيِّ أَكْذِبْ أَهْلِي قَالَ لَا خَيْرَ فِي الْكُذْبِ قَالَ أَعِدُّهَا وَ أَقُولُ لَهَا قَالَ لَا جُنَاحَ عَلَيْكَ».

۳- «مَنْ اتَّخَذَ امْرَأَةً فَلْيَكْرِمْهَا».

ناپختگی مرد است^۱ (سیوطی، ۱۴۰۱، ج ۱: ۶۲۹). از پیامبر ۹ نقل شده است که پیوسته جبریل سفارش زنان را به من کرد تا آنجا که گمان کردم مرد حق ندارد به همسرش اف بگوید^۲ (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴: ۲۵۲). این، کوچک‌ترین بی‌احترامی کلامی در زبان عربی محسوب می‌شود. از نشانه‌های احترام زوجین به یکدیگر، صدا زدن هم به بهترین نامی است که هریک دوست دارند^۳ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۴۳). درمانگر با توصیه به این صفت اخلاقی، می‌تواند زمینه برخی تعارض‌ها در روابط زوجین را رفع کند.

سپاس‌گزاری زوجین از همدیگر رفتاری اخلاقی و از اصول روابط مؤثر است (برنشتاین، ۱۳۸۰: ۱۶۱). تشکر نکردن از دیگران ناسپاسی به خدا محسوب می‌شود^۴ (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۸۹). از صفات مناسب زنان سپاس‌گزاری از همسر است^۵ (سیوطی، ۱۴۰۱، ج ۱: ۱۵۲ و مجلسی، ج ۱۰۰: ۲۳۹). ناسپاسی زن در گفتار پیامدهای نامطلوبی برای خانواده و خود او دارد^۶ (ابن بابویه، ج ۳: ۴۴۰). از صفات مؤثر مرد، تشکر از همسر خویش است که باعث تشویق زن و افزایش صمیمیت بین آنها می‌شود. توجه مرد به فعالیت‌های زن در خانه و ارزش اقتصادی و اخلاقی آن، باعث همدلی او با همسر و برانگیخته شدن او به

۱- «ما أكرم النساء إلا كريم ولا أهانهن إلا لئيم».

۲- «أخبرني أخی جبرئیل ولم یزل یوصینی بالنساء حتی ظننت أن لا یحل لزوجهما أن یقول لها أف یا محمد اتقوا الله عز و جل فی النساء».

۳- «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: ۹: ثَلَاثٌ يُصْنِفِينَ وَدَّ الْمَرْءُ لِأَخِيهِ الْمُسْلِمِ بَلْفَاءَ بِالْبِشْرِ إِذَا لَقِيَهُ وَ يُوسِعُ لَهُ فِي الْمَجْلِسِ إِذَا جَلَسَ إِلَيْهِ وَ يَدْعُوهُ بِأَحَبِّ الْأَسْمَاءِ إِلَيْهِ».

۴- «من لم يشكر المنعم من المخلوقين لم يشكر الله».

۵- وقال الصادق 7: خير نساكم التی إن أعطيت شكرت و إن منعت رضيت.

۶- «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ 7: أَنَّهُ قَالَ: أَيَّمَا امْرَأَةٍ قَالَتْ لِرُؤُوسِهَا مَا رَأَيْتُ قَطُّ مِنْ وَجْهِكَ خَيْرًا فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهَا».

سپاس‌گزاری از همسر می‌شود. متون اسلامی از همسران می‌خواهد محبت خود را به طور کلامی ابراز کنند^۱ (مجلسی، ج ۷۵: ۲۳۷) تا دوستی شما در دلش پایدار بماند^۲ (کلینی، ج ۵: ۵۶۹). هم‌چنین با صحبت، شادی و نشاط^۳ را در وجود همسر وارد کنید^۴ (کلینی، ج ۵: ۳۲۷ و ج ۶: ۶).

به زوجین توصیه شده است که در ابراز احساسات منفی به همسر تعادل خویش را حفظ کنند و از انصاف خارج نشوند. گاه زوجین در یک تعارض معمولی، مزایای زیاد را اندک و مشکلات را بزرگ می‌کنند^۵ (کلینی، ج ۵: ۳۲۳) و گذشته شیرین زندگی را به کلی انکار می‌کنند^۶ (ابن بابویه، ج ۳: ۴۴۰). بنابراین، مهم است که در بیان احساس منفی، جنبه‌های مثبت را هم در نظر داشته باشیم و آن را ابراز کنیم.

شیوه گفتگو

اولین توصیه اخلاق اسلامی در این باره آن است که زوجین با هم نرم و ملایم صحبت کنند، آهنگ صدا پایین باشد و از داد کشیدن و صدای بلند خودداری نمایند (لقمان/۱۹). ملایمت به سرعت کلام نیز مربوط می‌شود. گفتار متین و آرام، سرعت تند ندارد. خداوند به حضرت موسی امر می‌کند که حتی با فرعون که ادعای خدایی داشت هم نرم صحبت کند (طه/۴۴). بی‌تردید، هریک از همسران در مشکلات

۱- «إظهار العشق له بالخلافة والهيئة الحسنة لها في عينه».

۲- «عن أبي عبد الله 7: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ إِنِّي أُحِبُّكَ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا».

۳- «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ 9: مَا مِنْ رَجُلٍ يُدْخِلُ فَرْحَةَ عَلِيٍّ امْرَأَةً يَشْنَهُ وَبَيْنَهَا حُرْمَةً إِلَّا فَرَّحَهُ اللَّهُ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ».

۴- «زَوْجَةٌ مُؤْمِنَةٌ تَسْرُهُ إِذَا نَظَرَ إِلَيْهَا».

۵- «امْرَأَةٌ صَحَابَةٌ وَوَجَّهَةٌ هَمَارَةٌ تَسْتَلُّ الْكَثِيرَ وَ لَا تَقْبَلُ الْيَسِيرَ».

۶- «عن أبي عبد الله 7: أَنَّهُ قَالَ أَيُّمَا امْرَأَةٍ قَالَتْ لِرَوْجِهَا مَا رَأَيْتُ قَطُّ مِنْ وَجْهِكَ خَيْرًا فَقَدْ حِطَّ عَمَلُهَا».

خانواده جایگاهی به مراتب ساده‌تر از امثال فرعون دارند، پس باید با ملایمت با همسر گفتگو کرد.

دومین توصیه آن است که منطقی، مستدل و براساس شواهد و مدارک معتبر سخن بگویید (نساء/۹ و احزاب/۷۰). پیروی از گمان‌ها نهی شده است چون برخی از گمان‌ها گناه است (حجرات/۱۲). بر اصل مهم «از چیزی که به آن علم نداری، پیروی نکن» (اسراء/۳۶) در جلسات درمان تأکید شود. یونسی از همین اصول برای رفع بدگمانی‌های بین زوجین استفاده کرده است (یونسی، ۱۳۸۷).

سومین نکته، کوتاه و مختصر صحبت کردن است (آمدی، ۳۵۵ و کلینی، ج ۲: ۱۱۶) تا طولانی و خسته کننده نباشد. صحبت زیاد اشتباه بیشتری را دربردارد (حرانی: ۸۹).

چهارمین توصیه آن است که رسا و گویا صحبت کنید (نساء/۶۶) و در مسائل کلی و عام سعی کنید با بیان موارد عینی موضوع را روشن کنید.

پنجمین توصیه، لزوم صحبت با قصد اصلاح و از سر خیرخواهی است. از حقوق افراد مؤمن نسبت به هم خیرخواهی است (کلینی، ج ۳: ۴۳۸) که گفتگوی خیرخواهانه هم جزئی از آن محسوب می‌گردد. همسران را ترغیب می‌کنیم که از ابتدای گفتگو قصدشان اصلاح باشد نه انتقام و تلافی.

آخرین توصیه این است که از کلمات و عباراتی استفاده کنید که در عرف پسندیده باشد. تعبیر قرآن درباره ملاک روابط زناشویی، اصل معروف است^۱ (نساء/۱۹). این کلمه بیش از بیست بار برای جنبه‌های مختلف روابط خانوادگی در قرآن آمده است (بقره/۲۲۹، ۲۲۸، ۱۸۰، ۲۳۴، ۲۳۱ و نساء/۲۵ و طلاق/۲ و ۶). معروف شیوه‌ای است که مردم

یک جامعه می‌پسندند و با شریعت و طبع و ذوق انسان مخالفت ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۳۲). یکی از موارد معروف به روابط کلامی باز می‌گردد که لازم است مورد پسند عرف باشد. گاه نیت فرد خوب است، ولی کلمه‌ای را انتخاب می‌کند که در عرف پسندیده نیست. بهتر است زوجین مراد و منظور خود را با کلمات و ادبیات مناسب براساس فرهنگ متداول ارائه کنند.

آسیب‌ها در شیوه گفتار

یکی از این موارد گفتگوی مجادله‌آمیز است که تأثیر کلام زوجین را از بین می‌برد و سعی آنان را بی‌حاصل می‌کند. جدال به این صورت است که هریک بر گفته خویش اصرار می‌کند. در جدال معمولاً گفتگو به رد و بدل شدن جملات بدون شنیدن حرف طرف مقابل منجر می‌شود و صحبت‌ها به صورت دفاعی و حمله‌کننده است. امام صادق 7 فرمود: مجادله کردن ناپهنجاری شدیدی است که برای انسان خصلتی بدتر از آن نیست. امیرالمؤمنین 7 فرمود: از مجادله و ستیزه پرهیزید که دل‌های دوستان و برادران را بیمار کند و نفاق رویاند. سلامتی دل به صفا و صمیمیت است و بیماری‌اش به کینه و اندوه و پریشانی خاطر است که از مجادله و ستیزه برخیزد و دوستان را با یکدیگر دور و کند (کلینی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۴۰۹). عیب‌های زن و شوهر در مجادله آشکار می‌شود، به هم الفاظ توهین‌آمیز می‌گویند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۳۹) و عزت نفس آنان آسیب می‌بیند (کلینی، دارالحدیث، ج ۳: ۷۳۷). به همین جهت توصیه می‌شود که حتی اگر احساس می‌کنید حق با شماست مجادله را ترک کنید (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۴۴). برای مقابله با این شیوه به زوجین توصیه می‌کنیم که به شکلی گوینده و پاسخگو باشید که در گفتگو، کسی بازنده نباشد و هر دو راضی شوند.

از دیگر آسیب‌ها، شیوهٔ گفتاری توهین‌آمیز، مسخره یا تحقیرکننده است که روابط فضای ارتباطی زناشویی را سرد و منفی می‌کند. گاه شیوهٔ گفتار یا الفاظ چنین پیامی را به طرف مقابل منتقل می‌کند. آسیب دیگر این است که گاه زوجین با گوشه و کنایه، مبهم و تند سخن می‌گویند. در مشاورهٔ زناشویی گاه با این پدیده مواجه می‌شویم که زوج‌ها با کلمات تند و کنایه و اشاره با همسر برخورد می‌کنند. قرآن تعبیر تندی برای این حرکت به کار برده است^۱ (هُمَزَه/۱). این حالت نوعی دوگانگی در برخورد است و به تعامل زوجین آسیب وارد می‌کند. آسیب دیگر نق زدن (عیب‌جویی و انتقاد ریز و پیوسته) است که گاه اثر منفی آن از انتقاد تند بیشتر است. از زوجین می‌خواهیم که غرغر کردن و نق زدن را مهار کنند و نکات انتقادی خود را در ساعت معینی از شبانه روز بیشتر به شکل بیان انتظارات با همسر در میان بگذارند.

شنونده بودن: در جلسات مشاوره، اغلب زوجین اظهار می‌دارند که شنوای خوبی برای سخنان همسر نیستند. اولین توصیهٔ اسلامی این است که با توجه کافی گوش دهید. تعبیر استماع^۲ در قرآن (زمر/۱۸) به معنای گوش دادن با دقت و با تمام وجود است^۳. به همین منظور لازم است که موقع صحبت همسر، سکوت کنید، با همهٔ وجود گوش کنید و خود را سرگرم کارهای دیگر نکنید. نکتهٔ دیگر آن است که شنیدن خوب باعث می‌شود هیچ‌گاه صحبت همسر را قطع نکنید که این حرکت

۱- «مجاهد دربارهٔ آیه مبارکه: (وَتِلْكَ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٌ) گفت: همزه یعنی کسی که به مردم زخم زبان و طعنه می‌زند (مجموعهٔ ورام، ۱۴۱۰، ج: ۱، ۱۱۶).

۲- «فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ».

۳- «استمع لما كان يقصد لأنه لا يكون إلا بالاصغاء» (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج: ۵، ۲۰۸).

آسیب جدی به اوست^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۰۸). پیامبر اسلام شنونده خوبی برای سخنان مردم بود (توبه/۶۶). فقط با شنیدن مؤثر سخنان همسر می‌توان به تبادل نظر و توافق رسید. قرآن به کسانی که سخنان را به خوبی می‌شنوند و سپس از بهترین آن پیروی می‌کنند بشارت می‌دهد (زمر/۱۸). این بشارت شامل همسرانی می‌شود که به خوبی سخنان هم را می‌شنوند.

قبل از پاسخگویی، از کامل شدن سخن همسر، اطمینان حاصل کنید. سپس با خلاصه کردن سخن همسر، مانند آینه احساسات و نظرات او را انعکاس دهید. این که مؤمن آینه مؤمن است^۲ (حرانی، ۱۴۰۴: ۱۷۳) شامل همسران هم می‌شود. این کار از بدفهمی‌ها در گفتگوی زوجین جلوگیری می‌کند.

صفات و رفتارهای متمرکز بر خود

عدالت به معنای توانایی فرد بر تنظیم همه انگیزه‌ها، عواطف و رفتارها بر اساس معیارهای منطقی و پسندیده است و به تعبیری این حالت حاصل رشد همه ابعاد وجودی انسان و شکوفایی اوست. این تعریف از دیدگاه صاحب‌نظران اخلاق اسلامی برداشت شده است (نراقی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۵۱). عدالت پایه بسیاری از صفات اخلاقی دیگر و به منزله رکن رابطه زناشویی است. اعتدال و میانه‌روی در رفتارها و هیجان‌ها، نمود و نشانه عدالت درونی فرد است. این حالت به عدالت در روابط با دیگران می‌انجامد که رعایت حقوق دیگران و تعدی نکردن به آنان در رفتار و عواطف، شاخص آن است. انصاف دادن به دیگری حتی در شرایطی که

۱- «مَنْ عَرَضَ لِأَخِيهِ الْمُؤْمِنِ فِي حَدِيثِهِ فَكَأَنَّمَا خَلَدَ وَجْهَهُ».

۲- «يَا كَمِيلُ الْمُؤْمِنُ مِرْأَةَ الْمُؤْمِنِ لِأَنَّهُ يَتَأَمَّلُهُ فَيَسُدُّ قَافَتَهُ وَ يُجَمِّلُ خَالَتَهُ».

به ضرر خود فرد است از آثار عدالت درونی است، که در روابط میان فردی بسیار مهم است. احساس انصاف و عدالت به معنای سهیم بودن در بنا و استواری زندگی زناشویی و توزیع ثمرات زندگی، نقش مهمی در رضایت از زندگی زناشویی دارد (زیمون، ۱۳۷۹: ۲۷۷).
 خجسته‌مهر و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهشی نشان دادند که ادراک انصاف در روابط زناشویی بر کیفیت زناشویی اثر مثبت قوی دارد.

صبر و خویشتنداری به معنای پایدار بودن و متزلزل نشدن شخصیت در برابر سختی‌هاست؛ به طوری که رفتار و گفتار فرد، نابهنجار نگردد. در یک معنای گسترده، صبر شامل مهار هیجان‌ها و رفتارهای نامناسب نیز می‌گردد و به همین جهت عدالت و بسیاری از امور اخلاقی دیگر را دربرمی‌گیرد (نراقی، ۱۳۸۴). زندگی زناشویی به دلیل تعامل بسیار زوجین، زمینه مساعدی برای بروز تنش در مشکلات است و بدون شکیبایی، استمرار آن به خطر می‌افتد. صبر هریک از دو همسر و توصیه همدیگر به آن (عصر/۵) و پایداری ورزیدن مشترک (آل عمران/۲۰۰)، عامل مهم عبور موفق از تنیدگی‌های زندگی معمول و روابط زناشویی است. صبر زن در برابر بدخلقی همسر در برخی شرایط (ابن بابویه، ج: ۱: ۹۳) و دعوت همسر به صبر در فشارهای زندگی^۱ (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج: ۳: ۳۸۹) و نیز صبر مرد (همان، ج: ۴: ۱۶) پاداش‌های معنوی زیادی دارد و بر این اساس می‌توان زوجین را تشویق به صبر کرد.

مراقبت و حسابرسی از خویش، اصل مهم تربیت اخلاقی است که پایه رشد معنوی انسان شمرده شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج: ۶: ۱۶۵).

۱- «إِنَّ لِي زَوْجَةً إِذَا دَخَلْتُ تَلَقَّتْنِي وَإِذَا خَرَجْتُ سَبَعْتَنِي وَإِذَا رَأَيْتَنِي مَهْمُومًا قَالَتْ مَا بُهِمُكَ إِنَّ كُنْتُ تَهْتَمُّ لِرِزْقِكَ فَقَدْ تَكْفَلُ لَكَ بِعَيْرِكَ وَإِنْ كُنْتُ تَهْتَمُّ بِأَمْرِ آخِرِيكَ فَرَادَكَ اللَّهُ هَمًّا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: إِنَّ لِلَّهِ عُمَّالًا وَهَذِهِ مِنْ عَمَالِهِ لَهَا نِصْفُ أَجْرِ الشَّهِيدِ».

محاسبه به این است که فرد طی مدت زمان معینی مانند روزانه، هفتگی یا بیشتر به بررسی رفتار و حالات مثبت و منفی خود و سپس به تشویق یا تنبیه خود پردازد. مراقبت این است که فرد پیوسته متوجه خود باشد و با نظارت دائمی، خویش را از رفتار نامناسب بازدارد و به امور شایسته برانگیزد (نراقی، ۱۳۸۴: ۶۷۴). درمانگر برای اصلاح مشکلات زوجین، به اجرای این اصل اخلاقی توسط زوجین نیاز ضروری دارد تا سطح مشکلات و میزان پیشرفت را به کمک آنان ارزیابی کند.

تمرکز بر اصلاح خود و اهتمام به خویشتن یکی از توصیه‌های مهم اخلاقی در آموزه‌های اسلامی است که در درمان مشکلات زوج‌ها بسیار سودمند است. قرآن افراد را به پرداختن به اصلاح خویش فرا می‌خواند (مائده/ ۱۰۵ و قمی، ج ۱: ۱۸۹). اولیای دین نیز مشغول شدن به عیب خود و نپرداختن به عیوب و ضعف‌های دیگران را تشویق می‌کنند^۲ (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴: ۲۵۵). بزرگ‌ترین مشکل ارتباطی، غفلت و ناهوشیاری نسبت به رفتارها و صفات نامناسب خویش و تمرکز به مشکل فرد مقابل است^۳ (همان: ۵۳۶). در مشاوره با زوج‌ها نیز لازم است در مرحله اول هر فرد را تشویق به ارزیابی خویش و اهتمام به اصلاح خود نماییم. در زوج‌درمانی شناختی رفتاری نیز به این امر توصیه شده است (اپشتاین و باکوم، ۲۰۰۲).

آرمان‌طلبی و گرایش به الگوهای متعالی از ابعاد مهم شخصیت انسان است که روان‌شناسی امروز در مکاتبی مانند انسان‌نگری و

۱- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ- لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ قَالَ أُولَئِكَ هُم ضَالُّونَ وَلَا تَتَّبِعُوا أَعْيُنَ النَّاسِ وَلَا تَذْكُرُوهُمْ- فَإِنَّهُ لَا يَضُرُّكُمْ ضَلَالَتُهُمْ إِذَا كُنْتُمْ أَتَمَّ صَالِحِينَ».

۲- «يَا أَيُّهَا النَّاسُ طُوبَى لِمَنْ شَغَلَهُ عَيْبُهُ عَنْ عَيْبِ النَّاسِ وَطُوبَى لِمَنْ لَزِمَ بَيْتَهُ وَ أَكَلَ قُوتَهُ وَ اشْتَغَلَ بِطَاعَةِ رَبِّهِ وَ بَكَى عَلَى خَطِيئَتِهِ فَكَانَ مِنْ نَفْسِهِ فِي شُغْلٍ وَ النَّاسُ مِنْهُ فِي رَاحَةٍ».

۳- «قَالَ 7: أَكْبَرُ الْعَيْبِ أَنْ تَعِيبَ مَا فِيكَ مِثْلَهُ».

روان تحلیل گری به آن پرداخته است (شولتز، ۱۳۸۴). یکی از شیوه‌های مؤثر یادگیری، مشاهده الگوی رفتاری است که بخش مهمی از آموزه‌های انسان را دربرمی‌گیرد (کدیور، ۱۳۷۹: ۱۲۸). از عوامل مؤثر در این یادگیری آن است که الگو نزد یادگیرنده از وجهه و اعتبار، قوت، لیاقت و صمیمیت برخوردار باشد (هرگنهان، ۱۳۷۴: ۴۳۲). به علاوه، الگوهایی که به موفقیت و کارآمدی مشهورتر باشند، بیشتر در معرض توجه‌اند. زندگی زناشویی پویایی‌هایی دارد که استفاده از الگوهای معنوی می‌تواند در آن بسیار راه‌گشا باشد. متون اسلامی نیز با توجه به این نیاز انسان، پیروی از انسان‌های معنوی مانند حضرت ابراهیم (ممتحنه/۴) و پیامبر اسلام (احزاب/۲۱ و شریف‌الرضی، ۱۴۱۴، خ ۱۶۰) را ترغیب کرده است. با توجه به باور عمیق مسلمانان به پیامبر ﷺ و خانواده ایشان، در مشاوره می‌توان الگوهای عملی این شخصیت‌های معنوی را به زوجین ارائه داد تا در برخورد با مسائل زندگی آنها را به کار گیرند. توجه دادن زوج‌ها به نمونه‌های عملی در زندگی خانوادگی اولیای دین 7، می‌تواند در حل اختلافات آنها بسیار سودمند باشد.

صفات غیر کلامی در رابطه با همسر

حُسن خلق از صفات کلیدی در آموزه‌های اسلام است که فرد با آن به درجات معنوی و اخروی بالایی می‌رسد (مجلسی، ج ۷۱: ۳۷۵-۳۸۵ و کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۱۰۲). براساس کلمات اهل بیت: حُسن خلق به معنای گفتار خوب و خوشایند، برخورد ملایم و با چهره مناسب است^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۱۰۳). با توجه به صفت خلاف آن یعنی کج خلقی

۱- «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ 7 قَالَ: قُلْتُ لَهُ مَا حَدُّ حُسْنِ الْخُلُقِ قَالَ تَلِينُ جَنَاحِكَ وَ تَطْيِبُ كَلَامِكَ وَ تَلَقَّى أَخَاكَ بِبِشْرٍ حَسَنٍ».

می‌توان حُسن خلق را سازگاری و سازش در روابط اجتماعی دانست (نراقی، ۱۳۸۴: ۲۵۰). این صفت در رابطه با دیگران نمود پیدا می‌کند و چون روابط با همسر از نظر مدت و عمق با هیچ رابطه اجتماعی دیگر قابل مقایسه نیست، حُسن خلق از ویژگی‌های ضروری همسر مناسب اعلام شده است. صفت رفق در متون اسلامی (احمدحنبلی، ج ۶: ۷۱) و اخلاقی (نراقی، ۱۳۸۴: ۲۴۸) همراه حُسن خلق آمده است و به معنای نرمی در رفتار و گفتار است. رفق در هر خانواده‌ای برقرار باشد خیر دنیا و آخرت روزی آنان می‌گردد و محبوب خدا هستند (مقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۳: ۴۵). مشاور با بیان آثار این صفات به زوجین و توصیه آنان به مطالعه کتاب‌های حدیثی و اخلاقی، می‌تواند مداخله مؤثری در روابط آنان داشته باشد.

مدارا از صفات اخلاقی مهم در متون اسلامی است که تا حدی شبیه حُسن خلق است و به این معناست که ناراحتی که از دیگری به فرد می‌رسد تحمل و از آن چشم‌پوشی کند. از توصیه‌های مهم خداوند به پیامبران مدارا با مردم است^۱ (الطوسی، ۱۴۱۴: ۵۲۱). پیامبر فرمود خداوند آن‌گونه که مرا به واجبات دینی امر کرد به مدارا با مردم امر کرد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۱۱۷). مدارا رکن روابط موفق زن و شوهر است و به همین جهت به مردان توصیه شده است که در هر شرایط با همسر خود مدارا کنند^۲ (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۰، باب ۹۰). مدارا به این است که فرد با مردم نرمی کند و با ایشان مصاحبت نیکو نماید و از خلاف ادب و رفتار و سلوک ناهموار ایشان گذشت کند. انعطاف‌پذیری و ملایمت، رعایت توانایی‌ها و ظرفیت‌های همسر،

۱- «أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ: إِنَّا أُمَّرْنَا مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ بِمَدَارَاةِ النَّاسِ كَمَا أُمَّرْنَا بِإِقَامَةِ الْفَرَائِضِ».

۲- «وَدَارِهَا عَلَى كُلِّ خَالٍ، وَأَحْسِنِ الصُّحْبَةَ لَهَا يَصْنُفُو عَيْشُكَ».

عذرخواهی و عذرپذیری، پرهیز از قهر کردن، خیرخواه همسر بودن و دوری از رقابت، حسدورزی و کینه‌جویی از لوازم رعایت مدارا است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸). به نظر می‌رسد که گذشت در مفهوم مدارا مربوط به خطاهای جزئی و عادی همسر در زندگی روزمره است.

عفو و بخشش از ویژگی‌های مهم اخلاقی است که در قرآن به آن توصیه شده است (نور/۲۲). این ویژگی در روابط همسران مربوط به خطاهای نسبتاً بزرگ و عمدی است. قرآن با فرض چنین امری افراد را به بخشش و چشم‌پوشی توصیه می‌کند (تغابن/۱۴). طبیعت انسان خطاکار است و انتظار عدم بروز اشتباه از همسر یک تفکر نادرست است. زندگی زناشویی نیز زمینه‌ای برای بروز خطاها و لغزش‌هاست. وقتی همسری از رفتار بد خود پشیمان شد، بهترین توصیه اسلامی، بخشیدن همسر و چشم‌پوشی از اوست به این معنا که اشتباه همسر را به یاد و نظر هم نیاورد. پژوهش‌های روان‌شناسی آثار بخشیدن را نه تنها برای روابط زوجی بلکه برای فرد بخشنده نیز نشان داده است (حمیدی‌پور، ۱۳۸۹). در متون اسلامی اثر بخشش، فزونی عزت نفس بخشنده در دنیا و آخرت (متقی‌هندی، ۱۴۰۹، ج ۶: ۵۷۴ و کلینی، ج ۲: ۱۰۷) و پشیمانی کمتر او نسبت به تلافی‌کننده اعلام شده است (کلینی، ج ۲: ۱۰۸). این توصیه اخلاقی، روش بسیار مؤثری است که مشاور با به کارگیری آن می‌تواند در موقعیت‌های بحرانی زوجین را از تنش بیشتر و جدایی عاطفی برهاند.

توافق و تفاهم با همسر یکی از صفات اخلاقی لازم در روابط زناشویی است که از متون اسلامی برداشت می‌شود^۱ (حرانی، ۱۴۰۴).

۱- «لَا غَنَى بِالرَّوْجِ عَنْ ثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ رَوْجِهِ وَ هِيَ الْمُوَافَقَةُ لِجَنَابِهَا مُوَاظَمَتُهَا وَ مَحَبَّتُهَا».

خوردن مؤمن مطابق میل همسر است ولی منافق خانواده‌اش را به مطابقت با میل خود وامی‌دارد^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ۴/۴۸۸). این همراهی را می‌توان به سایر رفتارهای شخصی و سلیقه‌ای تعمیم داد. این صفت اخلاقی، فرد را از خودخواهی و خودمحوری باز می‌دارد. با کاهش خودمیان‌بینی، زمینه همدلی یعنی درک احساسات فرد مقابل فراهم می‌شود. براساس روایت، انسان مؤمن مطابق میل همسرش رفتار می‌کند، ولی افراد دورو با سلطه‌جویی همسر را وادار می‌کنند که همواره به میل او رفتار کند.

رعایت فروتنی نسبت به همسر، اصل اخلاقی مهمی است که محبت و مودت لازم بین زوجین را برمی‌انگیزد^۲ (آمدی، ۱۳۶۶، ج ۲۷: ۳۲۷). رعایت توافق و تواضع، از قهر کردن همسران و لجاجت بین آنان نیز پیشگیری می‌کند. استفاده از این توصیه اخلاقی می‌تواند به همسران در حل تعارض‌ها کمک کند.

سعه صدر در امور اقتصادی زندگی که مقابلش بخل است از صفات اخلاقی لازم برای شوهر محسوب می‌گردد. بدترین مردان بخل ورزان هستند^۳ (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۰: ۳۴). به مرد توصیه می‌شود با گشاده‌دستی در زندگی برخورد کند، در غیر این صورت، اگر خانواده‌اش تحت فشار قرار گیرند حتی ممکن است آرزوی مرگ سرپرست خانواده را در سر پیورانند^۴ (کلینی، ج ۴: ۱۱). احساس رضایت زن در نحوه اداره مسائل مالی خانواده تا حد زیادی به سخاوت و گشاده‌دستی شوهر بستگی دارد. البته تعادل در این امر با رعایت قناعت و زهدورزی بین همسران قابل وصول است. قناعت به این است که

۱- «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ بِشَهْوَةِ أَهْلِهِ وَالْمُنَافِقُ يَأْكُلُ أَهْلَهُ بِشَهْوَتِهِ».

۲- «ثَمَرَةُ التَّوَاضُعِ الْمَحَبَّةُ».

۳- «إِنَّ مِنْ شَرِّ رِجَالِكُمُ الْبَهَّاتِ الْبَخِيلِ».

۴- «عَنْ أَبِي الْحَسَنِ 7 قَالَ: يَنْبَغِي لِلرَّجُلِ أَنْ يُوسِّعَ عَلَى عِيَالِهِ كَيْلًا يَتَمَنَّوْا مَوْتَهُ».

زوجین به اندازه‌ای از نعمت‌های دنیا و زندگی که آنان را کفایت می‌کند رضایت دهند^۱ (شعیری: ۲۶۱) و خودشان را برای کسب درآمد بیشتر به زحمت و فشار شدید نیندازند. قناعت باعث می‌شود زوجین به درآمدی که با تلاش به دست آورده‌اند راضی باشند و به اندوه و رنج کمتری دچار گردند. هرچه قناعت کمتر شود گرایش و حرص به جمع‌آوری مال و طمع آنان بیشتر خواهد شد^۲ (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۵: ۲۲۴). از آنجا که در فرهنگ اسلامی، مسئول اداره اقتصادی خانواده شوهر است، او فشار بیشتری را متحمل خواهد شد و از این رو تشویق زن به قناعت و رزی در شرایط فشار شدید مالی اولویت دارد. زهد نیز مفهومی مشابه قناعت است که به تعبیر امام علی ع در دو جمله قرآن (حدید/۲۳) تعریف شده است^۳ (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۶۷: ۳۱۷). اگر بر گذشته و بر آنچه از دستتان رفته تأسف نخورید و از به دست آورده‌ها خوشحال نباشید، در این صورت، هر دو طرف زهد را به دست آورده‌اید. زهد و پارسایی باعث کوتاه نمودن آرزو و سپاس بر نعمت‌ها و مواهب زندگی می‌شود.

امانت‌داری صفت اخلاقی مهمی خصوصاً در زندگی زناشویی است. زوجین با ازدواج در مسائل مالی، معنوی، فکری، اقتصادی و بسیاری از اسرار هم شریک می‌شوند^۴ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۳۲۳). در این شراکت همه‌جانبه، امانت‌داری زن و شوهر شرط لازم زندگی رضایت‌بخش است. ادای امانت از

۱- «مَا تَفْسِيرُ الْقَنَاعَةِ قَالَ يَقْنَعُ بِمَا يُصِيبُ مِنَ الدُّنْيَا يَقْنَعُ بِالْقَلِيلِ وَ يَشْكُرُ الْيُسِيرَ».

۲- «مَنْ قَنِعَ بِالْمَقْسُومِ اسْتَرَاحَ مِنَ الْهَمِّ وَ الْكُرْبِ وَ النَّعْبِ وَ كَلَّمَا أَنْقَصَ مِنَ الْقَنَاعَةِ زَادَ فِي الرَّغْبَةِ وَ الطَّمَعِ فِي الدُّنْيَا أَصْلُ كُلِّ شَرٍّ وَ صَاحِبُهَا لَا يَنْجُو مِنَ النَّارِ إِلَّا أَنْ يَتُوبَ...».

۳- «الرَّزْهُدُ كَلْمَةٌ بَيْنَ كَلِمَتَيْنِ قَالَ اللَّهُ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَ لَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ فَمَنْ لَمْ يَأْسَ عَلَى الْمَاضِي وَ مَنْ لَمْ يَفْرَحْ بِالْآتِي فَقَدْ أَخَذَ الرَّزْهَدَ بِطَرَفَيْهِ أَيُّهَا النَّاسُ الرَّهَادَةُ قَضْرُ الْأَمَلِ وَ الشُّكْرُ عِنْدَ النِّعَمِ وَ الْوَرَعُ عِنْدَ الْمَحَارِمِ».

۴- «وَ قَدْ هَمَمْتُ أَنْ أَتَزَوَّجَ فَقَالَ لِي أَنْظِرْ أَيْنَ تَضَعُ نَفْسَكَ وَ مَنْ تَشْرِكُهُ فِي مَالِكَ وَ تُطَاعُهُ عَلَى دِينِكَ وَ سِرِّكَ».

معیارهای دینداری و ایمان است؛ به طوری که از عبادات مهمی چون نماز مهم تر است^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۱۰۴). یکی از جلوه‌های امانت‌داری وفاداری به پیمان استوار ازدواج^۲ (نساء/ ۲۱) است؛ به گونه‌ای که زن و شوهر متعهد به مسئولیت‌های خویش باشند و از حدود روابط عاطفی تعدی نکنند (مؤمنون/ ۷). تشویق مشاور به رعایت امانت‌داری در همه ابعاد زناشویی می‌تواند از خیانت‌ها پیشگیری کند. در متون اسلامی (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴: ۳۶۵ و متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۶: ۲۷) و خانواده‌درمانی به پیامدهای فاجعه‌بار خیانت‌های زناشویی اشاره شده است (لاسترمن، ۱۳۹۰ و هارلی، ۱۳۹۰).

روشن‌شناسی استفاده از اخلاق در مشاوره با زوجها

برای استفاده از آموزه‌های اخلاقی در مشاوره با زوجها روش‌های زیر پیشنهاد می‌شود:

الف. استفاده از پرسش‌های سقراطی

این روش که در شناخت‌درمانی از آن استفاده می‌کنند عبارت از پرسش‌های مکرر، پیگیر و عمیق شونده است که مشاور می‌تواند با آن زوجها را به بینش و ارزیابی خویش وا دارد. برای نمونه می‌توان پرسش‌های زیر را به کار برد:

۱. به نظر شما نیل به اخلاق در روابط زوجین با رعایت چه اموری است؟

۲. شما تاکنون به نقش اخلاق در روابط همسری توجه کرده‌اید؟

۳. مهم‌ترین فضیلت اخلاقی شما در خانواده چیست؟

۴. مهم‌ترین فضیلت اخلاقی همسران کدام است؟

۱- «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ۞ قَالَ: لَنَا تَغْتَرُوا بِصَلَاتِهِمْ وَ لَنَا بِصِيَامِهِمْ فَإِنَّ الرَّجُلَ رَبَّمَا لَهَجَ بِالصَّلَاةِ وَ الصَّوْمِ حَتَّى لَوْ تَرَكَهُ اسْتَوْحَشَ وَ لَكِنْ اخْتَبَرُوهُمْ عِنْدَ صِدْقِ الْحَدِيثِ وَ آدَاءِ الْأَمَانَةِ.»

۲- «وَ أَخَذَنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا.»

۵. چند مورد از رفتارهای اخلاقی خود در خانواده را نام ببرید و اثرش را بر خویش و همسر توضیح دهید.

۶. ضعف‌های اخلاقی خود در خانواده را چه می‌دانید؟

۷. تاکنون چه تلاش‌هایی برای رفع رفتارهای غیراخلاقی خود نموده‌اید؟

ب. آموزش کوتاه

سخنرانی کوتاه و گفته‌های مختصر راهی برای آموزش ارزش‌های اخلاقی به زوجین است. برای نمونه می‌توان از روش‌های زیر استفاده کرد:

۱. توضیح یک نکته اخلاقی که برای زوجین مفید یا ضروری است.

۲. ارائه توضیحاتی در باره زندگی اخلاقی و برتری آن نسبت به زندگی حقوقی.

۳. بیان رویدادهایی از منش‌ها، رفتارها و حالات اخلاقی خانواده‌های موفق.

۴. بیان مواردی از روش زندگی و نمونه‌های رفتاری زوج‌های الگو و متعالی.

ج. ارائه الگوی عملی اخلاق از جانب خود (در مشاوره)

در استفاده از آموزه‌های اخلاقی برای حل مشکلات زوجین، مشاور خواه‌ناخواه در نقش یک معلم اخلاق عمل می‌کند. از این‌رو، آراستگی به اخلاق شرط ضروری است. لازم است او در ابعاد اخلاقی خویش تأمل کند و آموزش اخلاقی خود را مقدم بر آموزش مراجعان قرار دهد. در این آموزش بهتر است قبل از استفاده از گفتار با روش و رفتار خود تأثیرگذاری کند^۱ (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴: ۴۸۰). این، نوعی خودنظارتی اخلاقی است و بدون آن مداخله اخلاقی دشوار و بی‌اثر است. برای نمونه موارد زیر می‌تواند مؤثر باشد:

۱. انجام رفتار محترمانه.

۱- «وَقَالَ 7: مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا فَعَلَيْهِ أَنْ يُبْدَأَ بِتَعْلِيمِ نَفْسِهِ قَبْلَ تَعْلِيمِ غَيْرِهِ وَلَيْكُنْ تَأْدِيبُهُ بِسِرِّهِ قَبْلَ تَأْدِيبِهِ بِلِسَانِهِ وَمُعَلِّمٌ نَفْسِهِ وَمُؤَدِّبُهَا أَحَقُّ بِالْإِجْلَالِ مِنْ مُعَلِّمِ النَّاسِ وَمُؤَدِّبِهِمْ».

۲. تواضع در برابر زوجین.

۳. صبر و خویشتنداری.

۴. گذشت و عفو.

۵. گفتار ملایم و کلمات زیبا.

۶. صراحت و صداقت در گفتار و برخوردها.

د. تکالیف منزل

در مشاوره زناشویی تکالیف برای بیرون جلسه نقش مهمی در استمرار ارتباط مشاور و زوجین دارد. به علاوه، امور اخلاقی نیازمند آموزش از ابعاد مختلف فراتر از جلسه مشاوره است. به همین جهت می‌توان موارد زیر را به عنوان توصیه‌های بیرون جلسه مطرح کرد:

۱. معرفی کتب اخلاقی خصوصاً برای روابط همسری.

۲. تشویق حضور زوجین در سخنرانی‌های اخلاقی.

۳. توصیه به تمرین حسابرسی و نظارت اخلاقی روزانه یا هفتگی.

۴. توصیه به تفکر در مورد رفتار و حالت خود و مشکلات اخلاقی خویش.

۵. توصیه به مطالعه سیره اخلاق خانوادگی پیامبر ۹ و اولیای دین 7.

۶. زوجین هر روز یک جمله اخلاقی متناسب با نیازهای خود را مرور کنند.

۷. مطالعه آیات قرآن و سخنان پیامبر ۹ و معصومان در امور

اخلاق خانوادگی؛ مثلاً طی هفته هر روز به مدت ۳ دقیقه یک آیه اخلاقی را مرور کنند.

۸. اگر فردی عادت بد یا صفت اخلاقی نامطلوبی دارد روزی یک

بار دعا کند خدا به اصلاح او کمک کند و همسرش آن لحظه حاضر

باشد و آمین بگوید.

منابع

۱. قرآن کریم. ترجمه محمد مهدی فولادوند، ۱۳۷۳، تهران و قم: دارالقرآن الکریم.
۲. آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۳۶۶، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ۱ جلد، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۳. ابن بابویه القمی (صدوق) ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین، ۱۳۶۲، الخصال، صححه و علق علیه علی اکبر الغفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی بن الحسین، ۱۴۰۴ ق، عیون اخبار الرضا ۷، صححه و قدم له و علق علیه حسین الاعلمی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۴۱۳، من لا یحضره الفقیه، ۴ جلد، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۷۶، الأمالی (للسدوق)، چاپ ششم تهران: کتابچی.
۷. احمد بن حنبل (بی تا) مسند الامام احمد بن حنبل [و بهامشه کنزل العمال فی سنن الاقوال و الافعال]، بیروت: دارصادر.
۸. برنشتاین ف. چ، ۱۳۸۰، زناشویی درمانی، ترجمه پورعابدی و منشئی، تهران: رشد.
۹. بروجردی، آقا حسین و عده‌ای از فضلا، ۱۳۸۶، منابع فقه شیعه (ترجمه جامع احادیث الشیعه)، ۳۱ جلد، تهران: فرهنگ سبز.
۱۰. تارنمای سازمان ثبت احوال کشور به نشانی: www.sabteahval.ir
۱۱. پوراسماعیلی، علیرضا و مظفری، مصطفی، ۱۳۹۰، «اخلاق گرایبی نه قانون گذاری: سهم اخلاق در پهنه خانواده»، در: فصلنامه خانواده پژوهی، ش ۲۷، صص ۲۶۷ تا ۲۸۰.

۱۲. پورمحسنی، فرشته، ۱۳۸۹، «طراحی برنامه توانمندسازی زوجین بر مبنای الگوی رضایتمندی زناشویی و مقایسه آن با برنامه توانمندسازی انریچ»، به راهنمایی عباسعلی اللهیاری، دانشگاه تربیت مدرس.
۱۳. حافظی کن کت، حسین و قدمی، سیدامیر، ۱۳۹۰، بررسی مقایسه‌ای تأثیر مشاوره گروهی با دو رویکرد انتخاب و شناختی رفتاری بر میزان رضایت زناشویی زوج‌های شهر نورآباد»، در: تازه و پژوهش‌های مشاوره، ۱۰ (۳۸).
۱۴. حرالعاملی، محمدبن الحسن، ۱۴۱۲، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، بتصحیح و تحقیق و تذیله عبدالرحیم الربانی الشیرازی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۱۵. حرالعاملی، محمدبن الحسن، ۱۴۱۶، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، به تألیف و تحقیق مؤسسه آل‌ال‌بیت: لاجیاء التراث، قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت: لاجیاء التراث.
۱۶. حرانی، حسن بن علی، ۱۴۰۴، تحف العقول عن آل الرسول، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین.
۱۷. حمیدی‌پور، رحیم، ۱۳۸۹، «بررسی تأثیر مشاوره گروهی مبتنی بر بخشش بر رضایت زناشویی»، در: روان‌شناسی و دین، سال سوم، شماره اول.
۱۸. خجسته‌مهر، رضا و همکاران، ۱۳۹۱، «بررسی نقش ادراک انصاف بر کیفیت زناشویی»، در: مطالعات روان‌شناختی، دوره ۸، شماره اول.
۱۹. دلشادتهرانی، مصطفی، ۱۳۸۸، درسنامه اخلاق خانواده‌دگی، تهران: دریا.
۲۰. زیمون، فریتز و همکاران، ۱۳۷۹، مفاهیم و تئوری‌های کلیدی در خانواده‌درمانی، ترجمه و تألیف سعید پیرمرادی، اصفهان: نشر همام.
۲۱. سالاری‌فر، محمدرضا، ۱۳۸۵، خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۲. سیوطی، جلال‌الدین، ۱۴۰۴ ق، درالمنثور، قم: نشر مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.

۲۳. شریف‌الرضی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴، نهج البلاغه (للمصباحی صالح)، قم: هجرت.
۲۴. شعیری، محمد بن محمد، بی تا، جامع الأخبار (لشعیری)، چاپ اول، نجف: مطبعة حیدریه.
۲۵. شولتز، دووان، ۱۳۸۴، روان شناسی کمال، ترجمه گیتی خوشدل، تهران: پیکان.
۲۶. طباطبایی، محمد حسین، ۱۳۷۴، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: نشر جامعه مدرسین.
۲۷. طوسی، نصیرالدین محمد، ۱۳۸۰، اخلاق ناصری، به تصحیح و توضیح مجتبی مینوی، علیرضا حیدری، تهران: نشر خوارزمی.
۲۸. طوسی، محمد بن الحسن، ۱۴۱۴، الأمالی (للطوسی)، قم: دارالثقافة.
۲۹. غزالی طوسی، ابوحامد محمد، ۱۳۶۸، کیمیای سعادت، به کوشش حسین خدیوجم، ویرایش ۲، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۰. قمی، علی بن ابراهیم، ۱۴۱۱، تفسیر القمی، بیروت: دارالسرور.
۳۱. کدیور، پروین، ۱۳۷۹، روان شناسی تربیتی، تهران: سازمان تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ۱۴۱۳ ق، اصول الکافی، به تحقیق محمدجواد الفقیه، فهرست و تصحیح یوسف البقاعی، بیروت: دارالاضواء.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ۱۴۰۷، الکافی، (الاسلامیه)، ۸جلد، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۴. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ۱۴۲۹، الکافی (دارالحدیث)، ۱۵جلد، قم: دارالحدیث.

۳۵. گلادینگ، ساموئل، ۱۳۸۶، *خانواده درمانی*، ترجمه فرشاد بهاری و همکاران، تهران: تزکیه.
۳۶. گلدنبرگ، ایرنه و هربرت گلدنبرگ، ۱۳۸۲، *خانواده درمانی*، ترجمه حمیدرضا حسین شاهی برواتی، سیامک نقشبندی و الهام ارجمند [مترجم همکار]، تهران: روان.
۳۷. لاسترمن، دیوید، ۱۳۹۰، *آسیب شناسی وفاداری در زندگی زناشویی*، ترجمه بنفشه فرزین فرد و همکاران، تهران: دانژه.
۳۸. متقی هندی، علاءالدین بن حسام الدین، ۱۴۰۹ق، *کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال*، بیروت: مؤسسه الرساله.
۳۹. مجلسی، محمد باقر، ۱۹۸۳، *بحار الانوار*، بیروت: مؤسسه الوفا.
۴۰. محمدی ری شهری و عباس پسندیده، ۱۳۸۷، *تحکیم خانواده*، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم: دارالحدیث.
۴۱. نراقی، احمد، ۱۳۸۴، *معراج السعاده*، تهران: بعثت.
۴۲. نراقی، محمد مهدی، ۱۳۸۳، *جامع السعادات*، قم: اسماعیلیان.
۴۳. هارلی. اف، ۱۳۹۰، *رهایی از خیانت زناشویی*، ترجمه شمس الدین حسینی و الهام آرام نیا، تهران: نواندیش.
۴۴. هاروی، مایکل، ۱۳۸۸، *کتاب جامع زوج درمانی*، ترجمه خدابخش احمدی، زهرا اخوی، علی اکبر رحیمی، تهران: دانژه.
۴۵. هالفورد، کیم، ۱۳۸۷، *زوج درمانی کوتاه مدت*، ترجمه مصطفی تبریزی و همکاران، تهران: فراروان.
۴۶. هرگنهان بی. آر و متیو اچ. السون، ۱۳۷۴، *مقدمه ای بر نظریه های یادگیری*، ترجمه علی اکبر سیف، تهران: دانا.
۴۷. هنریان و یونسی، ۱۳۹۰، «بررسی علل طلاق در دادگاه های خانواده تهران»، در: *مطالعات روان شناسی بالینی*.

۴۸. یونسسی، سید جلال و شیرینی، زهره، ۱۳۸۷ الف، درمان ناهنجاری‌های روانی در کودکان نوجوانان و خانواده‌ها، تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.

49. Epstein, B.N. and Baucom, D.H., 2002, Enhanced Cognitive-Behavior Therapy for Couples. Washington DC: APA.
50. Koenig, S., 1998, Handbook of Religion and Mental Health. San Diego. Academic Press. .
51. Walsh, Froma, 2009, Spiritual Resources in family Therapy. New York :The Guilford Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

طهارت خیال و هنر مقدس

محمد رضا نقیه *

آزاده ابراهیمی فخاری **

چکیده

ارائه‌ی وحی و احکام و معارف دینی به صورت جذّاب و شکیل، تأثیر به‌سزایی در پذیرش آن از سوی جامعه‌ی انسانی و در نتیجه نیل به سعادت برای آحاد ملت دارد؛ اما میزان توفیق هنرمند قدسی در این رسالت عظیم بسته به طهارت خیال و پاکی ضمیر اوست، همان‌طور که از زمان سقراط و افلاطون مطرح است، منشأ هنر، قوه‌ی خیال است. این مسئله در میان فلاسفه‌ی اسلامی نیز به تفصیل بیان شده است. بنیان‌گذار عالم مثال در حکمت اسلامی، سهروردی است و پس از آن صدرالمتألهین به تبیین آن پرداخته است. به عقیده‌ی ایشان هر نمادی که در هنر مطرح می‌شود، به‌عنوان سمبلی است که از عالم خیال منفصل، توسط قوه‌ی خیال (متصل) هنرمند به صورت محسوس ارائه می‌شود؛ بنابراین، هنرمند بسته به اینکه اشتغال خاطر به چه اموری داشته باشد، قوه‌ی خیال خود را تربیت می‌کند و می‌پرورد، «از کوزه همان برون تراود که در اوست».

akhlagh@dte.ir

akhlagh@dte.ir

* - استاد حوزه و پژوهشگر مرکز مطالعات اسلامی.

** - دانش‌آموخته سطح ۳ حوزه، رشته فلسفه.

تاریخ تأیید: ۱۳۹۱/۱۱/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۰۸/۰۵